

Шліхта Н. В.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ В ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ: ДОСВІД ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ¹

У статті охарактеризовано основні групи джерел для історико-антропологічного дослідження життя Церкви «під комунізмом» на прикладі Російської Православної Церкви та насильницьки «возз'єднаної» з нею греко-католицької громади в повоєнній Українській РСР середини 1940-х – початку 1970-х рр. Також надано характеристику архівним сховищам і фондам як в Україні, так і за кордоном, де зберігаються ці джерела.

Авторка прописує методологічні засади дослідження і вибудовує аналіз з урахуванням сучасних дискусій щодо джерельної цінності та достовірності текстів радянської доби. Значне розширення дослідницьких питань, а тому і джерел, що дають змогу їх вивчити, є одним із наслідків застосування історико-антропологічного підходу до дослідження «радянського» загалом і життя Церкви в радянській державі зокрема. Залучення найрізноманітніших джерел – від офіційних документів до еґо-свідчень, від статистичних матеріалів до усноїсторичних інтерв'ю, від періодичних видань до «листів у владу» – водночас стає своєрідним викликом, адже дослідник має розуміти характер кожної з групи джерел і володіти методологічним інструментарієм для їхнього аналізу.

Ключові слова: Церква, Російська Православна Церква, Українська Греко-Католицька Церква, СРСР, УРСР, джерело, історико-антропологічний підхід.

Останніми роками все більшу увагу дослідників привертає неполітичний вимір життя Церкви в радянській державі: від магістральної проблеми «Як вижила Церква під комунізмом?» до більш конкретних питань церковних практик, обрядовості, механізмів і моделей взаємодії із владою на усіх рівнях тощо. Низка опублікованих² або в дисертаційній формі³ дослі-

джень, що побачили світ останніми роками, засвідчують розширення проблематики студій з історії Церкви у ХХ ст., зростання популярності антропологічного / соціального виміру цієї історії, а тому питання конкретного методологічного інструментарію, джерельної бази для здійснення таких досліджень постають як особливо актуальні.

Ця стаття не ставить перед собою амбітну мету подати вичерпну характеристику джерельної бази для дослідження неполітичної історії Церкви в повоєнній радянській Україні. Йдеться радше про те, аби окреслити і коротко охарактеризувати основні групи джерел, опрацьовані авторкою в рамках багаторічного дослідницького проекту, присвяченого способам, формам виживання Церкви – Православної та насильницьки «возз'єднаної» з нею греко-католицької громади – у радянській державі, моделям взаємодії з владою її служителів і вірян у повоєнні десятиліття. Застосування історико-антропологічного підходу визначило як коло залучених джерел, так і характер їхнього опрацьовання; те, які запитання до них можна поставити і яких висновків дійти.

¹ Оригінальний текст виголошено як доповідь на Міжнародній конференції «Греко-Католицької Церкви в умовах тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі у другій половині ХХ ст.: стан і перспективи досліджень» (Львів, 19–21 жовтня 2012 р.).

² Див., наприклад: Катерина Будз, «“Возз'єднання” чи “невозз'єднання”: греко-католицьке духовенство в умовах ліквідації Церкви (1945–1946)», *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 130 (2012): 27–33; Андрій Ферт, «Між паперовим та усебічним контролем: комісії сприяння та православні громади Києва у 1970–1980-х роках», *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 194 (2017): 95–101; Андрей Ферт, «Скрытый ландшафт: православные храмы в городском пространстве “застойного” Киева», *Конструюя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы двенадцатой международной конференции молодых ученых (20–21 апреля 2018 г., Санкт-Петербург)* (Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2018), 135–142.

³ Серед найновіших варто згадати: Катерина Будз, «Українська Греко-Католицька Церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі» (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2016).

Методологічні засади дослідження

Послугуючись спробою теоретичного синтезу, здійсненого Михайлом Кромом, історичну антропологію можна визначити як методологічний підхід, характерними особливостями якого є міждисциплінарність, активний діалог історії з антропологією та соціологією, пильна увага до міжособистісної та міжгрупової взаємодії, погляд на досліджувані події з позиції їхніх учасників, вивчення всіх видів соціальних практик, повсякденності на всіх рівнях та в найрізноманітніших проявах¹. Якщо скористатися класичною схемою Андре Бюргера, що виокремив чотири «принципові напрями» історичної антропології², я розглядаю життя Церкви крізь призму соціальної та культурної антропології. Соціальна антропологія займається вивченням «мікрогромад» (у нашому випадку: «парафій», «епархій», а також західноукраїнської «возз'єднаної» громади чи «Церкви в Церкві»³), а культурна антропологія – народною культурою і, насамперед, народною релігійністю.

Застосування засад соціальної антропології передбачає увагу до поведінки, поглядів, уявлень «негероїчних героїв» оповіді – церковної ієрархії, кліру та вірян, – намагання поглянути на досліджувані події з їхньої позиції і використання описового (“*thick description*”, або «щільний опис», за Кліффордом Гірцом) та інтерпретативного методів із цією метою⁴. Антропологічно орієнтоване дослідження передбачає відмову від оціночного контрастного погляду на досліджувані процеси та явища, перетворення вченого з «авторитету», який претендує на встановлення «остаточної правди», на уважного читача / слухача / спостерігача та кваліфікованого інтерпретатора⁵.

Досліджуючи прояви віри, народну релігійність, церковну обрядовість, я послугуюсь «методологічним атеїзмом» (термін запропонував Пітер Бергер) – превалюючим підходом сучасної західної соціології та антропології релігії, що стверджує можливість дослідження релігії як культурного продукту, при цьому свідомо відмовляючись від намагання встановити правдивість і достовірність її постулатів⁶. Вивчення народної релігійності неодмінно передбачає безпосереднє або опосередковане порівняння / протиставлення релігійності «народної» та «офіційної», позиції офіційної церкви. Зауваги Джеймса Скотта щодо взаємодії «малої релігійної традиції» та «великої релігійної традиції» (“*little tradition religion*” and “*great tradition religion*”) у цьому питанні справили найбільший методологічний вплив на мене⁷.

Вивчення церковного життя на парафіяльному та епархіальному рівнях, особлива увага до поведінки духовенства та вірян Церкви, а також погляд на служителів Церкви і мирян як на дискриміновану групу в радянській державі перетворює дослідження життя Церкви на «історію знизу». Використання «історії знизу» як методологічного підходу безпосередньо визначає коло залучених джерел і дає змогу скоригувати домінуючу в історіографії картину державно-церковних взаємин, змальовану «зверху», більше того, зробити загальніші висновки щодо моделей взаємодії населення – влада в радянській державі⁸. Методологічний інструментарій Джеймса Скотта для вивчення поведінки дискримінованих груп у їхніх взаєминах із владою⁹, а також підходи Бориса Фірсова і Володимира Козлова вже конкретно до вивчення радянського суспільства¹⁰ якнайплідніше можуть бути використані у подібному дослідженні.

¹ Михайл Кром, *Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу* (Санкт-Петербург: Европейский Университет в Санкт-Петербурге, 2000), 68.

² Більш докладно див.: Там само, 51–56.

³ Про застосування цього концепту див.: Наталя Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* (Харків: Акта, 2011), 251–381.

⁴ Див.: Михайл Кром, *Историческая антропология*, 35–37, 39, 68; Timothy Jenkins, *Religion in English Everyday Life: an Ethnographic Approach* (New York – Oxford: Bergabn Books, 1999).

⁵ Игорь Нарский, *Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг.* (Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2001), 15; Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State. A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938* (Helsinki: SHS, 1997), 42; James Clifford, “Introduction: Partial truths,” in *Writing the Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ed. James Clifford J. and George E. Marcus (Berkeley: University of California Press, 1986), 6–7, 10, 25.

⁶ Більш докладно див.: Malcolm B. Hamilton, *The Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives* (London and New York: Routledge, 1995), 2.

⁷ James C. Scott, “Protest and Profanation: Agrarian Revolt and the Little Tradition,” *Theory and Society* 4 (1) (1977): 1–38; 4 (2) (1977): 211–246.

⁸ Про цю важливу роль «історії знизу» див. класичні праці: Jim Sharp, “History from below,” in *New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter Burke (University Park: Pennsylvania State University Press, 1992), 25–26, 32–33; E. P. Thompson, “Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?,” *Social History* 3 (5) (1978): 133–165.

⁹ James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven–London: Yale University Press, 1985).

¹⁰ Борис Фірсов, *Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория, практики* (Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге: Европейский дом, 2008); Владимир Козлов, «Крамолы: инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежневле. 1953–1982 годы», *Отечественная история* 4 (2003): 93–111.

Вивчення складної масштабної проблеми (як-от життя Церкви в радянській державі) на мікрорівні визнається одним із найефективніших для історико-антропологічного дослідження¹. За визначенням одного із батьків-засновників мікроісторії Джованні Леві, мікроісторичні студії допомагають дослідити проблему глибоко й детально, звертаючи увагу на ті її нюанси, які неможливо дослідити за звичайного – «макро» – дослідження. Такий підхід дає змогу не лише порушити широке коло питань, а й дійти цілком обґрунтованих узагальнених висновків². Важливими особливостями мікроісторії є інтенсивне вивчення усіх доступних джерел, використання описового та інтерпретативного методів.

Недостатність писемних джерел, особливо для вивчення дискримінованих соціальних груп, «маленьких людей», спонукає істориків звертатися до джерел усної історії. Величезний потенціал усної історії³ для дослідження радянського суспільства лише поволі і частково починають використовувати⁴. Перші спроби долучити джерела усної історії для дослідження підпільної УГКЦ зробили Богдан Боцюрків для написання його *magnus opus*⁵ та Петро Шкраб'юк (монографія у формі серії інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним)⁶. (Нині інтерв'ю з архіву Інституту історії Церкви при Українському Католицькому Університеті (Львів) використовують набагато ширше, але це вже окрема розмова.) Класичним зразком застосування методу інтерв'ювання для вивчення релігійного життя, що дало авторіві змогу суттєво скоригувати усталену в історіографії картину, є монографія Каллум Браун про секуляризаційні процеси у британському суспільстві⁷. Попри усю вразливість до критики цих джерел, можливості

усної історії можуть бути використані для аналізу обрядових практик і, головне, для вивчення поглядів, сприйняття, ідентичності та форм повсякденного спротиву греко-католиків після насильницької ліквідації їхньої Церкви.

Підсумовуючи цей методологічний екскурс, зазначу таке: використання історико-антропологічного підходу передбачає значне розширення понятійного апарату дослідження за рахунок уваги до явищ, ігнорованих традиційною, політично орієнтованою історією (центральними стають категорії «ідентичності», «народної релігійності», «обрядовості»), а також переосмислення деяких широковживаних («протест», «опозиційність», «колаборація», «притосування» тощо). А це, своєю чергою, значно розширює і диверсифікує джерельну базу дослідження, визначає характер опрацювання джерел.

Основні групи джерел та їхня характеристика

Якщо скористатись більш-менш прийнятною класифікаційною схемою, то джерельну базу нашого дослідження можна умовно поділити на опубліковані й неопубліковані джерела. Основний масив джерел – словесні. Окрім них використовували також зображальні та поведінкові джерела⁸.

Неопубліковані писемні та усні джерела доцільно умовно класифікувати за походженням і авторством. Що стосується власне архівних джерел, то вони містяться головне у фондах українських (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)) і російських (Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), Російський державний архів новітньої історії (РДАНІ), Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ)) державних архівів. Світські історики, які займаються історією Православної Церкви у ХХ ст., на жаль, не мають доступу власне до церковних архівів. Наслідки, однак, не є настільки катастрофічними, як можна очікувати. У СРСР усі важливі документи релігійних – так само як решти «громадських» – організацій були включені до фондів державних і партійних архівів і так і не були повернуті їм після 1991 р.⁹

¹ Крім, *Историческая антропология*, 34–35.

² Giovanni Levi, "On microhistory," in *New Perspectives on Historical Writing*, 95–97, 109, 111.

³ Більш докладно про потенціал усної історії див.: Paul Thompson, *The Voice of the Past: Oral History*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 1988), 67–99.

⁴ Цікава дискусія про можливості й потенціал використання усної історії джерел нещодавно розгорнулася на Міжнародному науковому семінарі «Радянське "я" і радянське "ми": історіографія, джерела, дослідницькі підходи» (Київ, 12 лютого 2019 р.). Див. про це в огляді: Катерина Єремєєва, «Що таке радянське та з чим його їсти? Огляд міжнародного семінару у Києві», опубліковано 22 листопада 2019 р. http://uamoderna.com/event/yeremeeva-conference-review?fbclid=IwAR24pQvab6VXfhROdhaMq3_oGHd4-lt-4DUvh9GBa59J0_a0ZnuZo0U2yгA.

⁵ Оригінальна публікація праці: Bohdan R. Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)* (Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996).

⁶ Петро Шкраб'юк, *Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного* (Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995).

⁷ Callum G. Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation 1800–2000* (London and New York: Routledge, 2001).

⁸ Див., наприклад: Ярослав Калакура, Ірина Войцехівська та ін., *Історичне джерелознавство* (Київ: Либідь, 2002), 89–118.

⁹ Більш докладно про радянську архівну систему див.: Patricia K. Grimsted, *Trophies of War and Empire: the Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Policies of Restitution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001), esp. 111.

Також, із різних причин, я не працювала в архівосховищах спецслужб, використовуючи переважно опубліковані документи (передусім у тому, що стосується механізмів ліквідації УГКЦ і «возз'єднання» із РПЦ), а також ті, що доступні у фондах державних архівів. У цьому випадку відповідь на можливий закид співзвучна із міркуваннями Стівена Коткіна про насправді перебільшену джерелознавчу цінність цих документів для розуміння усього *радянського*. На його переконання, розсекречені фонди спецслужб дають змогу пізнати більше фактажу, але жодним чином не змінюють принципу думання істориків про радянську державу, не дають і не можуть дати поштовху до нової концептуалізації. Те, що називають *policymaking*, як стверджує Коткін, неможливо реконструювати на основі документів спецслужб, оскільки ті лише подають величезну кількість розрізнених фактів¹.

Більш конкретно, завданням дослідження не стало викривати ієрархів або священників, які співпрацювали з відповідними органами, чи співробітників згаданих організацій, які інфільтрувалися в РПЦ. Врешті, організаційна структура Церкви і так була майже зруйнована завдяки щоденній «посередницькій» діяльності Ради у справах РПЦ, а згодом і Ради у справах релігій та їхніх уповноважених на місцях². Життя кожної окремої єпархії та парафії, рухи, дії, висловлювання і єпархіального архиєрея, і парафіяльного священника і так майже цілковито залежали від обласних уповноважених (багато з яких були співробітниками органів безпеки). Тому залежність окремих ієрархів і священників від органів НКДБ-МГБ-КДБ насправді не була такою визначальною для життя Церкви на будь-якому рівні, аніж їхня цілковита беззаперечна залежність від Ради та її уповноважених на місцях.

На додаток до українських і російських архівів, під час дослідження я використовувала важливі фонди західної україніки і русистики: Кестонівського інституту (*Keston Institute*) (м. Оксфорд, Велика Британія), передовсім його багатий архів релігійного самвидаву, а також моніторингові документи про релігійну ситуацію у СРСР з архіву «Радіо Свобода», що зберігається в Архіві Відкритого суспільства (*Open Society Archives*) (м. Будапешт, Угорщина).

Безцінна можливість працювати у приватному архіві о. Михайла Дацишина – знайомство із

особистими текстами «возз'єданого» парафіяльного священника, приватними фотоматеріалами – допомогла зрозуміти «суб'єктивність» (за Йохеном Геллбеком)³ членів «возз'єднаної» громади, характер та умови повсякденного життя «Церкви в Церкві».

Якщо безпосередньо перейти до класифікації використаних текстів, то отримаємо такий перелік.

1. *Документація Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів, з 1965 р. – Ради у справах релігій.*

Фонд 6991 ДАРФ – найповніший архів Ради у справах РПЦ (опрацьовано описи 1с («секретний») і 2), Ради у справах релігійних культів (опис 3с) і Ради у справах релігій (опис 6). Для дослідження церковного життя в Українській РСР не меншу цінність має фонд 4648 ЦДАВО – архів уповноважених Ради у справах РПЦ (опис 1) та Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР в УРСР (опис 2), а також республіканського уповноваженого Ради у справах релігій (описи 5 і 7). Окремі документи Рад та їхніх уповноважених, передовсім ті, що відображають взаємини Рад із центральними, республіканськими та місцевими партійними й державними органами, містяться також у фонді 1 ЦДАГО (архів ЦК КПУ), фонді 17 РДАСПІ (архів ЦК ВКП(б) (1945–1953)), фонді 5 РДАНІ (архів Відділу агітації та пропаганди ЦК КПРС).

Діловодна документація Рад представлена протоколами їхніх засідань, звітами та доповідями союзного, республіканського та обласних уповноважених Рад, циркулярами, розпорядженнями та інформаційними листами керівництва Рад, службовим листуванням (ідеться про листування з партійними й державними органами, з керівництвом Московського Патріархату, Українського екзархату, церковною ієрархією тощо). Я проаналізувала також значний масив статистичних матеріалів, підготованих керівництвом та уповноваженими Рад.

З часу її заснування у 1943 р., Рада у справах РПЦ (а згодом Рада у справах релігій) контролювала майже кожен аспект життя РПЦ і досить швидко перетворилась на невід'ємну складову власне церковної адміністрації. Саме тому документація Рад, передовсім республіканського й обласних уповноважених в Українській РСР, допомагає відповісти на більшість питань, порушених в антропологічно орієнтованому дослідженні життя Церкви в радянській державі.

³ Jochen Hellbeck, "Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts," *Russian Review* 60 (3) (2001): 340.

¹ Stephen Kotkin, "The State – Is It Us? Memoirs, Archives, and Kremlinologists," *Russian Review* 61 (1) (2002): 36–38, 47.

² Про це більш докладно див.: Наталя Шліхта, «Посередницька» роль Ради у справах Російської православної церкви (на матеріалах Української РСР, 1943–1965 рр.), *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки* 78 (2008): 39–45.

Особливу увагу приділено документам, що аналізують внутрішнє церковне життя (інформація про релігійні свята і обрядове життя Церкви, богословську освіту, монастирі тощо), розкривають політику режиму щодо Церкви, механізми її впровадження та реакції церковного керівництва, духовенства і вірян.

Достовірність і вичерпність інформації, що її надають ці джерела, завжди залишається під питанням. Важлива інформація далеко не завжди фіксувалася на письмі (йдеться про «телефонні розмови» між представниками Ради і Церкви, приватні бесіди між ними). Обласні уповноважені нерідко були нездатними надати інформацію, яку вимагали зверху, через брак часу і можливості її отримати; брак необхідних знань і кваліфікації (що яскраво виявилось під час кампанії з опрацювання західних українців); а також через те, що замість виконання своїх безпосередніх обов'язків часто змушені були виконувати поточні завдання місцевих органів влади і партійних комітетів.

На додаток до цих «об'єктивних» причин, інформацію, переважно статистичну (зокрема й ту, що йшла під грифом «*совершенно секретно*»), свідомо фальшували уповноважені. Причиною був тиск місцевих чиновників, які будь-що намагалися досягти ідеалу «безрелігійного суспільства» або, принаймні, створити таке враження перед відповідними інстанціями. Інформацію фальшував і республіканський уповноважений Ради для демонстрації «невпинного поступу комуністичного будівництва» й успіху антирелігійних заходів у республіці. З іншого боку, він був схильним перебільшувати вияви «політичного спротиву» з боку Церкви та її вплив на населення, аби підкреслити політичну вагу виконуваних ним самим обов'язків.

Врешті, інформацію фальшувало і керівництво Ради у Москві, коли доводило її до відома своїх зверхників в уряді, партії та відповідних служб. Мотивація у цьому випадку частково збігалась із мотивацією республіканського уповноваженого, однак ішлося також про міркування *вищого* – «державного» – порядку. Виразне свідчення подибуємо в «Короткій інформаційній довідці про автокефальні церкви у світі і Російську Православну Церкву» від 6 лютого 1956 р., підготовленій Георгієм Карповим. Наводячи статистичні дані щодо церковної мережі у СРСР, голова Ради у справах РПЦ зауважував: «Эти цифры, как абсолютно точные данные Совета, не для печати и не для использования в пропагандистских целях, т. к. для заграницы и вообще

для пользования ими, мы и церковь даем всегда (с 1944) совершенно другие цифры»¹.

Попри все, ця група джерел – «архів репресій» («*archive of repression*»), за визначенням Джеймса Скотта, – за умови скрупульозної та кваліфікованої джерелознавчої критики, є однією з найбільш цінних для вивчення життя Церкви в радянській державі, що проливає світло на багато важливих питань, які інакше неможливо дослідити².

2. *Документи а) офіційної церкви (керівництва Патріархату й екзархату, єпископату, духовенства) і б) церковної опозиції.*

Найбільш повно й систематично ці документи зібрано у фонді 6991 ДАРФ (головно, опис 2), фонді 4648 ЦДАВО. Документи церковної опозиції містяться також у згаданих фондах зарубіжної україніки та русистики.

Ця група джерел представлена нормативними документами церковного керівництва та діловодною документацією: журналами засідань Патріарха і Священного Синоду, Навчального комітету при Священному Синоді, протоколами засідань єпископату, діловодною документацією, що відображає життя богословських шкіл і монастирів, циркулярами, наказами, розпорядженнями церковної влади та єпископату, звітами й доповідями патріаршого і екзаршого керівництва, єпископату, духовенства, службовим листуванням (внутрішньоцерковне листування, листування з керівництвом та уповноваженими Рад, з органами державної влади).

До цієї групи належать також джерела особового походження, церковні проповіді окремих єпископів і священників, приватне листування.

Найбільшу цінність ці джерела мають для аналізу політичної філософії Московського Патріархату, основних засобів, що їх офіційна церква використовувала задля того, аби забезпечити своє виживання у декларовано атеїстичному суспільстві, найбільш важливих трансформацій у церковному житті, необхідних для збереження Церкви (йдеться про зміни в обрядовому житті, церковне «приспосовництво» (*приспособленчество*)), «возз'єднання», як його бачили і практикували духовенство і віряни офіційно ліквідованої УГКЦ. Вони дають змогу дійти висновків щодо найбільш поширених форм протесту з боку єпископату і духовенства проти дискримінаційної

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 214. Курсив наш. – Н. Ш.

² Про потенціал документів репресивних органів для дослідження «історії знизу» див.: James C. Scott, *Weapons of the Weak*, XV, 265, 285, 288–289; Renato Rosaldo, “From the door of his tent: The fieldworker and the inquisitor,” in *Writing the Culture*, 77–81, 88; Sharpe, “History from Below,” 29, 31, 36.

політики режиму та оцінити вихід окремих представників Церкви за вузькі й жорсткі межі «дозволеної незгоди» (за Джеймсом Скоттом).

3. *Джерела органів парафіяльного управління, світських активістів, вірян.*

До цієї групи джерел належить діловодна документація церковних рад, двадцятки, що кидає світло на щоденне життя парафій.

Найбільшу цінність для дослідника, що займається церковним повсякденням, мають тексти вірян. Більшість опрацьованих писемних джерел, представлених їхнім листуванням (звернення, скарги до керівництва і уповноважених Рад, партійних і державних органів всіх рівнів, радянських засобів масової інформації, міжнародних релігійних і правозахисних організацій), містяться у фонді 4648 ЦДАВО. Окремі звернення вірян до міжнародної громадськості знайдено у фондах зарубіжної україніки і русистики. Ці листи – чи не єдиний документальний слід із радянської доби, що його залишив багатомільйонний «народ Церкви».

У рідкісних випадках вони навіть творили історію. Так зване почаївське звернення «православних християн всієї Русі» *«Восточным Патриархам Иерусалимскому, Антиохийскому, Константинопольскому и другим и в Организацию объединённых наций»* (1964) малювало апокаліптичну картину:

Наши безбожники коммунисты воздвигли страшное гонение на православную церковь, истинных пастырей, монахов и верующих людей и на гробницах верующего народа хотят строить свой коммунизм... Мы духовные сироты не имеющие пастырей, большинство наших пастырей покорились безбожникам коммунистам и исполняют их волю, а не предания Апостольские и вселенских соборов¹.

На відміну від сотень і тисяч подібних звернень, яких ніхто й ніколи не читав, окрім чиновників Ради, цей лист таки дістався західної громадськості й викликав відповідний резонанс². Ба більше, це звернення – один із тих документів, що першочергово визначали бачення релігійного життя в радянській державі західною громадськістю. Як згадує Майкл Бурдью, воно стало першим оригінальним джерелом, що досягло

Заходу і донесло «справжній голос переслідуваної Церкви»³. Змальована картина була настільки живою і переконливою, що навіть підштовхнула його до заснування Кестонівського коледжу (трансформованого в Кестонівський інститут) з метою «допомогти мільйонам страждених християн»⁴.

«Листи у владу» на захист Церкви за своїми характеристиками насправді мало різняться від решти «листів у владу» радянських громадян. «Лист у владу» – важливий вияв спротиву і водночас джерело для його вивчення. Основна роль таких листів, автори яких щиро переконані в тому, що влада просто не ознайомена із катастрофічною ситуацією на місцях, – «дати владі знати». У СРСР ці листи стали найпоширенішим каналом вираження громадської думки, чи не єдиним способом спілкування населення і влади.

На основі аналізу «листів у владу» 1930-х рр. Шейла Фіцпатрик виокремлює дві основні категорії авторів: «прохачі» і «громадяни». «Прохачі» – радше суб'єкти влади, аніж «громадяни». Вони надсилали свої прохання, сповіді, петиції до владних осіб як до «батька». Вони зверталися за справедливістю, доброю волею, ніколи не оперували правовими категоріями. Питання, які порушувалися, мали суто приватний, особистий характер. «Громадяни» – набагато «сучасніші», аніж «прохачі». Написання листів вони бачили як громадянський обов'язок в ім'я суспільних інтересів. Вони апелювали до Конституції, юридично закріплених прав, оперували офіційною риторикою⁵.

Опрацювання сотень «листів у владу» вірян кінця 1940–1970-х рр. дає змогу говорити про те, що різниця між цими двома (і так умовно відокремленими Фіцпатрик) групами авторів майже не прослідковується. І «прохачі» так само апелюють до Конституції, Декрета про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, законодавства про культу, як і «громадяни» (*«По Конституции вероисповедание крестьянское (свобода совести) разрешено»*⁶; «(Втручання в життя Церкви. – Н. Ш.) називається

¹ Samizdat Archive of Keston Institute, SU/Ort 7/14.1 Pochaev Appeal "Orthodox Christians of all Russia," 1, 16. Текст звернення подано зі збереженням орфографічних особливостей.

² Текст був публікований в оригіналі в журналі російсько-го релігійного самвидаву «Посев» за 7 січня 1965 (с. 4–7) та в англійському перекладі Майклом Бурдью: Michael Bourdeaux, *Patriarch and Prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today* (London: Macmillan, 1969), 170–177.

³ Michael Bourdeaux, *Risen Indeed: Lessons in Faith from the USSR* (London: Darton, Longman and Todd; New York: St Vladimir's Seminary Press, 1983), 6, 9.

⁴ Докладніше про це у нашій публікації: Наталя Шлихта, «Как учредит "антисоветскую организацию": к истории Кестонского института и письма верующих из Почаева», *Государство, религия, церковь в России и за рубежом* 1 (2017): 244–267.

⁵ Sheila Fitzpatrick, "Suplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s," *Slavic Review* 55 (1) (1996): 78–105.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф. 4648, оп. 1, спр. 365, арк. 198.

беззаконням і образою Радянської Конституції і Демократії»¹).

«Листи у владу» відображають архетипи народної свідомості, особливо у тому, що стосується сприйняття влади: вища влада змальовується як заступниця від беззаконня місцевої влади («*Наша местная черниговская власть как видно никому не подчиняется, каждый творит как хочет, никакие законы для них не существуют*»²). Автори листів широко послуговуються офіційною риторикою, кліше з офіційних документів, що свідчить про: 1) значний успіх режиму у нав'язуванні новомови, та, з іншого боку, 2) про розуміння авторами, якою мовою, аргументацією потрібно оперувати, аби домогтися задоволення власних інтересів.

Ця група джерел є безцінною для дослідження життя Церкви в радянській державі «знизу». Джерела розкривають обставини та характер щоденного релігійного життя вірян, їхні погляди, сприйняття суспільно-політичної ситуації, складні взаємини вірян з офіційною церквою, найрізноманітніші форми їхнього спротиву проти дискримінаційних заходів держави.

4. *Усні свідчення членів Церкви* (передовсім із фондів Інституту історії Церкви) є не менш цінними для дослідження церковного повсякдення, і я використала їх для аналізу «возз'єднання» греко-католиків із РПЦ і життя «Церкви в Церкві». За умови скрупульозної джерелознавчої критики, вони допомагають реконструювати ставлення західних українців до РПЦ («Московська православна церква для українського народу є абсолютно шкідливою і... вона завдала українському народові величезні втрати»³) та комуністичного режиму, їхнє бачення «возз'єднання», взаємини всередині «возз'єднаної» громади, складні взаємини «возз'єднаних» і «катакомбної» УГКЦ, форми спротиву проти антирелігійної політики держави та офіційних заходів із оправославлення «колишніх уніатських єпархій».

Окрім того, усноісторичні свідчення є риторично виразним, візуально яскравим джерелом, як окремо наголошує Алессандро Портеллі⁴. Це додатково підвищує їхню цінність для історика-антрополога, який не втратить нагоди прикрасити свій текст «родзинками», як-от:

Одного разу прийшов до церкви якийсь батюшка. Ну, і відразу ліз за престіл. Дивився на то-ті обряди, чи чоловік то всьо добре робит. На другу Службу Божу полетів сюда, до Благовіщенської церкви. А на третю знова прийшов до нас. А в нас був той, о. Городиловський, який обрядів добре не знав. І він як побачив, що той прийшов другий раз, каже: «Михайле, прав другу Службу Божу». І Михайло став до другої Служби Божої, відправив і попросив до нас на обід. Він прийшов до нас на обід, сіли ми. Ну і... він став молитися. Ми молимося. Він каже: «Благослови, Господи, яствіє і пітіє... Матушка, а пітію будет?» Я... не знала, що ї казати, а потім кажу: «Буде, буде». І починаємо, той, зупу, він каже: «А пітію?». Я кажу: «Ну, то до другого буде «пітію» [...] Був з косою такою зашмальцованою. І ту косу ховав під якусь ярмулку. І такий був оригінальний... І що, що: під кінець як виходив з хати, витягнув з такої маленької пляшечки, зі штанів, пляшечку парфумів, напарфумувався, аби не чути було від нього горілки»⁵.

Додаткову джерелознавчу цінність для історико-антропологічного дослідження життя Церкви в радянській державі також мають такі джерела.

5. *Законодавча, нормативна і діловодна документація* партійних і державних органів усіх рівнів – від загальносоюзного до місцевого, що розкриває суть державної політики щодо Церкви, особливості та методи її впровадження в Українській РСР, в західноукраїнських областях.

6. *Діловодна документація силових органів та органів безпеки* (передовсім із фондів ЦДАГО, РДАНІ, РДАСПІ, Кестонівського інституту), що подає важливу інформацію про роль цих органів в «управлінні» Церквою і про форми протесту єпископату, духовенства і вірян.

Опубліковані джерела, опрацьовані під час дослідження, представлені періодичними виданнями, працями радянських соціологів, а також у публікаціях документальних джерел. Періодичні видання і публікації документальних джерел можна умовно класифікувати за походженням і авторством.

7. *Праці радянських соціологів* додають до нашого знання про політику режиму щодо Церкви (і головню масштабну секуляризаційну програму), обрядові видозміни і явище «церковного пристосовування».

8. *Періодичні видання:*

а) офіційні церковні видання: «Журнал Московской патриархии» і «Православний вісник» – офіційний орган Українського екзархату. Церковні

¹ ЦДАВО, ф. 4648, оп. 1, спр. 411, арк. 97 зв.

² Там само, оп. 5, спр. 277, арк. 206.

³ Інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним (монахом Єрмією), 27 травня 1993 р., м. Львів. Архів Інституту історії Церкви. П-1-1-304. С. 29.

⁴ Alessandro Portelli, *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1997), 19–23.

⁵ Інтерв'ю з Ярославою Дацишиною, 22 серпня 2002 р., м. Стрий, Львівська обл. Інтерв'юер: Наталя Шліхта.

видання звично піддаються нищівній критиці дослідників за те, що мало або й нічого не доносять до нас про антирелігійні переслідування¹. Насправді, якщо до них не ставити тих запитань, на які вони за визначенням не можуть відповісти (антирелігійні переслідування, *справжня*, а не декларована, позиція єпископату тощо), ці журнали можуть розповісти дуже багато.

У процесі дослідження використано офіційні біографії та некрологи, які надають інакше недоступну біографічну інформацію про представників єпископату; патріарші та екзарші послання, а також проповіді й послання окремих єпископів, статті представників Церкви про життя богословських шкіл, окремих монастирів і парафій, про свята і обрядовість. Наведемо показовий приклад. «Журнал Московской патриархии» – чи не єдине доступне джерело, яке дає змогу виявити еволюцію ставлення патріаршого керівництва у такому дразливому для нього питанні, як модифікація обрядів.

Статті, що звертались до модифікації обрядів і зміни канонічних практик, вперше з'являються на сторінках «Журналу» у середині 1950-х рр. Найбільш ранні статті шукали способів виправдання поширених практик і звично робили це через звернення до апостольської традиції. Одна зі статей, наприклад, розглядаючи обрядові зміни, упроваджені Апостольським Собором, пояснювала: «Інакше і бути не може: адже обряди за своїми зовнішніми ознаками формуються часто залежно від обставин, і зі змінами обставин також змінюються»². Автор статті наголошував на тому, що лише церковна влада має повноваження санкціонувати будь-які зміни обрядової практики, намагаючись тим обмежити ініціативи знизу.

Статті з кінця 1950–1960-х рр. продовжували розвивати ідею залежності обрядової практики від конкретних умов, полемізуючи з тими, хто критикував православну практику за її консерватизм і традиціоналізм³. Важливо, що зі сторінок поступово зникає будь-яка згадка про те, що винятково церковна влада може ініціювати щонайменші зміни. Кожна зміна визнавалась чинною за умови, що модифікований обряд зберігав необхідні атрибути таїнства: повноваження особи, що здійснює таїнство (священик), використання належної речовини чи зовнішнього знаку

і збереження обрядової формули⁴. Таким чином, отримуємо переконливе (хоча і непряме) свідчення, що явище модифікації обрядів на місцях набуло таких масштабів, коли церковна влада не могла і надалі просто ігнорувати ініціативи знизу, а змушена була санкціонувати їх, хоча б напівофіційно, через «Журнал Московской патриархии».

За умови критичного їх аналізу, церковні видання надають важливу інформацію про політичну філософію Московського Патріархату, про стратегію виживання, обрану офіційною церквою в декларовано атеїстичному суспільстві, зміни в інституційному житті Церкви, про ставлення патріаршого та екзаршого керівництва до «возз'єднання» українських греко-католиків із РПЦ. Реконструвати останнє стало можливим і завдяки тому, що я поділяю підхід тих дослідників, які вважають, що мовчання певного джерела щодо того чи іншого питання є не менш красномовним і цінним свідченням, аніж його увага до цього питання⁵:

б) радянські газети та журнали (передовсім «Войновничий атеїст», «Наука и религия»);

в) західні журнали (“*Religion in Communist Lands*”) та газети (“*Church Times*”, “*New Christian*”) періоду до «архівної революції» (тобто відкриття радянських архівів для дослідників наприкінці 1980-х рр.), що обговорювали релігійну ситуацію у СРСР.

9. Публікації документальних джерел:

а) церковні публікації нормативних документів і діловодної документації⁶ та творів представників Церкви⁷;

б) радянські публікації творів класиків марксизму-ленінізму⁸, законодавчих і нормативних

⁴ А. Тальзин, «Соборность и автокефалия», *ЖМП* 7 (1959): 54–55; А. Георгиевский, «Смысл и значение обрядов Православной Церкви», *ЖМП* 4 (1957): 51.

⁵ William C. Fletcher, *A Study in Survival: the Church in Russia 1927–1943* (London: S.P.C.K., 1965), 10; Nikita Struve, *Christians in Contemporary Russia*, trans. Lancelot Sheppard and A. Manson from the 2nd rev. and augm. ed. (London: Harvill Press, 1967), 124.

⁶ *Второй Ватиканский Собор: Конституции, Декреты, Декларации* (Брюссель: Жизнь с Богом, 1992); *Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові 8–10 березня 1946* (Львів: Видання Президії Собору, 1946); *Львівський Церковний Собор: Документи і матеріали. 1946–1981* (Львів: Видання Патріаршого Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984); *Decrees of the Ecumenical Councils. Vol. 1: Nicaea I to Lateran V*, ed. Norman R. Tanner (London: Sheed & Ward Limited, 1990).

⁷ Гавриїл Костельник, *Вибрані твори* (Київ: Видання Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1987); Лука, архієп. (Войно-Ясенецький), *Наука и религия* (Москва: Троицкое слово, 2001); *Правда о религии в России*, ред. Николай (Ярушевич), Г. П. Георгиевский, А. П. Смирнов (Москва: Московская патриархия, 1942).

⁸ Володимир Ленін, *Соціалізм і релігія* (Київ: Політвидав України, 1968); Karl Marx and Friedrich Engels, *On Religion* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1957).

¹ Див., наприклад: Bourdeaux, *Patriarch and Prophets*, 12.

² Исидор (еп.), «Существенные свойства Истинной Церкви», *Журнал Московской патриархии* (далі – ЖМП) 5 (1955): 47.

³ П. Гнедич (прот.), «О православном понимании Церкви и единства церковной жизни», *ЖМП* 8 (1962): 54.

документів, що регулювали режимову політику щодо Церкви¹;

в) публікації російського («Архив самиздата») та українського² релігійного самвидаву, які, окрім іншого, допомагають зрозуміти характер й оцінки «до-архівної» західної історіографії, які лише ними і послуговувалися;

г) публікації окремих документів (законодавчих і нормативних документів, що регулювали життя Церкви, листів і звернень представників Церкви) західними дослідниками у «до-архівний» період;

д) «пост-архівні» публікації законодавчих, нормативних документів і діловодної документації російськими та українськими дослідниками. Вони надають важливу інформацію, у першу чергу, для вивчення радянської політики в релігійній сфері³ (окремо тут варто згадати фундаментальну публікацію листування Патріарха Алексія (Сіманського) з керівництвом Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігій із фондів ДАРФ⁴) та «возз'єднавчого» процесу в Західній Україні⁵.

Окрім писемних джерел, антропологічно орієнтоване дослідження потребує залучення *поведінкових і зображальних джерел*.

Поведінкові джерела представлені, передовсім, етнографічними записами релігійних свят і обрядів, зібраними працівниками Інституту наукового атеїзму при Академії суспільних наук СРСР (опис 4 фонду 606 РДАСП), радянськими

Рисунок.
Єпископ Михаїл
(Мельник)

соціологами, а також уповноваженими Рад у справах РПЦ і релігійних культів і, згодом, Ради у справах релігій (головним чином, матеріали фонду 4648 ЦДАВО).

Зображальні джерела – це велика кількість фотодокументів, опрацьованих під час дослідження. Цінність цих джерел важко переоцінити. Для мене, наприклад, стало справжнім одкровенням, коли я вперше побачила фотографію єпископа Михаїла (Мельника), опубліковану в офіційному виданні «Львівський Церковний Собор: Документи і матеріали. 1946–1981» (Львів, 1984). Виразний портрет греко-католицького, а аж ніяк не православного, архиєрея (див. рисунок) став одним із перших «камінчиків», що згодом сформували моє бачення «Церкви в Церкві» як громади лише формально зарахованої, а аж ніяк не справді інкорпорованої, до «єдиного тіла» Російської Православної Церкви.

* * *

Підсумовуючи, можемо констатувати, що антропологічно орієнтований дослідник життя Церкви «під комунізмом» має можливість оперувати набагато ширшим і різноманітнішим колом джерел, аніж дослідник, що пише більш традиційну історію державно-церковних взаємин (читай: режимової політики щодо Церкви). Його/її дослідницьке щастя, однак, є досить умовним, адже джерела, які він/вона використовує, є набагато вразливішими для критики, аніж офіційні документи, якими звично оперують історики. Опанування складного методологічного інструментарію та майже віртуозне володіння навичками джерелознавчої критики стають необхідними умовами для проведення фахового дослідження і написання переконливої та інтелектуально цікавої роботи.

¹ Законодавство про релігійні культури (Київ: Політвидав України, 1973); КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: Зб. док. і матер. (Київ: Політвидав УРСР, 1962).

² Мартирологія Українських Церков. Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України (Торонто–Балтимор: Смолоскип, 1987); Мартирологія Українських Церков. Т. 2: Українська Католицька Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України (Торонто–Балтимор: Смолоскип, 1987).

³ Русская православная церковь и коммунистическое государство 1917–1941. Документы и фотоматериалы (Москва: Изд. Библиейско-богословского института св. Апостола Андрея, 1996); Русская православная церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: В 2 кн., сост. Герд Штриккер (Москва: «Пропилен», 1995).

⁴ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. Т. 1: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1953 гг., под. ред. Н. А. Кривовой (Москва: РОССПЭН, 2009); Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. Т. 2: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1953–1970 гг., под. ред. Н. А. Кривовой (Москва: РОССПЭН, 2010).

⁵ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: У 2 т. (Київ: ІПІ Сергійчук М. І., 2006); Нескорена Церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу, упор. В. Сергійчук (Київ: Дніпро, 2001).

Bibliographic References

- Bociurkiw, Bohdan R. *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996.
- Bourdeaux, Michael. *Patriarch and Prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today*. London: Macmillan, 1969.
- Bourdeaux, Michael. *Risen Indeed: Lessons in Faith from the USSR*. London: Darton, Longman and Todd; New York: St Vladimir's Seminary Press, 1983.
- Brown, Callum G. *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation 1800–2000*. London and New York: Routledge, 2001.
- Budz, Kateryna. “«Vozziednannia» chy «nevozziednannia»: hreko-katolytske dukhovenstvo v umovakh likvidatsii Tserkvy (1945–1946).” *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 130 (2012): 27–33.
- Budz, Kateryna. “Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v Halychyni (1946–1968 rr.): stratehii vyzhyvannia ta oporu u pidpilli.” *Dysertatsiia na здобuttia naukovoogo stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01, Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka*. Kyiv, 2016.
- Clifford, James and George E. Marcus, ed. *Writing the Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkley: University of California Press, 1986.
- Decrees of the Ecumenical Councils. Vol. 1: Nicaea I to Lateran V*, ed. Norman R. Tanner. London: Sheed & Ward Limited, 1990.
- Diiannia Soboru hreko-katolytskoi tserkvy u Lvovi 8–10 bereznia 1946*. Lviv: Vydannia Prezydii Soboru, 1946.
- Fert, Andrii. “Mizh paperovym ta usebichnym kontrolom: komisii spriannia ta pravoslavni hromady Kyieva u 1970 – 1980-kh rokakh.” *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 194 (2017): 95–101.
- Fert, Andrei. “Skrytyi landshaft: pravoslavnye khramy v gorodskom prostranstve «zastoinogo» Kievа.” *Konstruiuvaiia “sovetskoe”? Politicheskoe soznanie, povsednevnye praktiki, novye identichnosti: materialy dvenadsatoi mezhdunarodnoi konferentsii molodykh uchenykh (20–21 aprelia 2018 g., Sankt-Peterburg)*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evopeiskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2018, 135–142.
- Firsov, Boris. *Raznomyslie v SSSR. 1940–1960-e gody: Istorii, teoriia, praktiki*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evopeiskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2008.
- Fitzpatrick, Sheila. “Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s.” *Slavic Review* 55 (1) (1996): 78–105.
- Fletcher, William C. *A Study in Survival: the Church in Russia 1927–1943*. London: S. P. C. K., 1965.
- Georgievskiy, A. “Smysl i znachenie obriadov Pravoslavnoi Tserkvi.” *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii* 4 (1957): 51.
- Gnedich, P. (Rev). “O pravoslavnom ponimannii Tserkvi i edinstva tserkovnoi zhizni.” *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii* 8 (1962): 54.
- Grimsted, Patricia K. *Trophies of War and Empire: the Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Policies of Restitution*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.
- Hamilton, Malcom B. *The Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives*. London and New York: Routledge, 1995.
- Hellbeck, Jochen. “Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts.” *Russian Review* 60 (3) (2001): 340–359.
- Ieremeieva, Kateryna. “Shcho takeadianske i z chym ioho isty? Ohliad mizhnarodnoho seminaru u Kyievi.” Published on November 22, 2019. http://uamoderna.com/event/yeremeeva-conference-review?fbclid=IwAR24pQvab6VXfhROdhaMq3_oGHd4-lt4DUvh9GBa59J0_a0ZnuZo0U2yrA.
- Interviu z o. Iosyfom Kladochnym (monakhom Ieremieiu), 27 travnia 1993 r., Lviv. Arkhiv Instytutu istorii Tserkvy. P-1-1-304.
- Interviu z Iaroslavoii Datsyshynoiu, 22 serpnia 2002, Stryi, Lvivska oblast. Interview by Natalia Shlikhta.
- Isidor (bishop). “Sushchestvennye svoistva Istinnoi Tserkvi.” *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii* 5 (1955): 47.
- Jenkins, Timothy. *Religion in English Everyday Life: an Ethnographic Approach*. New York–Oxford: Bergbarn Books, 1999.
- Kalakura, Iaroslav, Iryna Voitsekhivska et al. *Istorychne dzereloznavstvo*. Kyiv: Lybid, 2002.
- Kostelnyk, Harvyil. *Vybrani tvory*. Kyiv: Vydannia Ekzarkha vsiiei Ukrainy Mytropolita Kyivskoho i Halytskoho, 1987.
- Kotkin, Stephen. “The State – Is It Us? Memoirs, Archives, and Kremlinologists.” *Russian Review* 61 (1) (2002): 35–51.
- Kozlov, Vladimir. “Kramola: inakomyslie v SSSR pri Khrushcheve i Brezhneve. 1953–1982 gody.” *Otechestvennaia istoriia* 4 (2003): 93–111.
- KPRS i radianska derzhava pro relihiu ta ateistychnu propahandu: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Polityvdav URSR, 1962.
- Krom, Mikhail. *Istoricheskaia antropologiia. Posobie k leksionnomu kursu*. Sankt-Peterburg: Evopeiskiy universitet v Sankt-Peterburge, 2000.
- Lenin, Volodymyr. *Sotsializm i relihiia*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1968.
- Likvidatsiia UHKTs (1939–1946). Dokumenty radianskykh orhaniv derzhanoi bezpeky: In 2 vols*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 2006.
- Luka, Archbishop (Voyno-Yasenetsky). *Nauka i religii*. Moskva: Troitskoe slovo, 2001.
- Luukkanen, Arto. *The Religious Policy of the Stalinist State. A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938*. Helsinki: SHS, 1997.
- Lvivsky Tserkovnyi Sobor: Dokumenty i materialy. 1946–1981*. Lviv: Vydannia Patriarshoho Ekzarkha vsiiei Ukrainy Mytropolita Kyivskoho i Halytskoho, 1984.
- Martyrolohiia Ukrainskykh tserkov: Dokumenty, materialy, khrystyiansky samvydav z Ukrainy. Vol. 1. Ukrainska Pravoslavna Tserkva*. Toronto and Baltimore: Smoloskyp, 1987.
- Martyrolohiia Ukrainskykh tserkov: Dokumenty, materialy, khrystyiansky samvydav z Ukrainy. Vol. 2. Ukrainska Katolytska Tserkva*. Toronto and Baltimore: Smoloskyp, 1985.
- Marx, Karl and Friedrich Engels. *On Religion*. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1957.
- Narskiy, Igor. *Zhizn v katastrofe: Budni naseleniia Urala v 1917–1922 gg*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN), 2001.
- Neskorena Tserkva: Podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu*, uporiad. Volodymyr Serhiichuk. Kyiv: Dnipro, 2001.
- New Perspectives on Historical Writing*, ed. by Peter Burke. University Park: Pennsylvania State University Press, 1992.
- Pisma patriarkha Aleksii I v Sovet po delam Russkoy pravoslavnoy tserkvi pri Sovete narodnykh komissarov – Sovete ministrov SSSR. 1945–1970 gg. Vol. 1: Pisma patriarkha Aleksii I v Sovet po delam Russkoy pravoslavnoy tserkvi pri Sovete narodnykh komissarov – Sovete ministrov SSSR. 1945–1953 gg.*, ed. N. A. Krivova. Moskva: ROSSPEN, 2009.
- Pisma patriarkha Aleksii I v Sovet po delam Russkoy pravoslavnoy tserkvi pri Sovete narodnykh komissarov – Sovete ministrov SSSR. 1945–1970 gg. Vol. 1: Pisma patriarkha Aleksii I v Sovet po delam Russkoy pravoslavnoy tserkvi pri Sovete narodnykh komissarov – Sovete ministrov SSSR. 1953–1970 gg.*, ed. N. A. Krivova. Moskva: ROSSPEN, 2010.
- Portelli, Alessandro. *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1997.
- Pravda o religii v Rossii*, eds. Nikolai (Yarushevich), G. P. Georgievskiy, and A. P. Smirnov. Moskva: Moskovskaya Patriarkhiya, 1942.

- Russkaya pravoslavnaya tserkov i kommunisticheskoe gosudarstvo 1917–1941. Dokumenty i fotomaterialy.* Moskva: Izd. Bibleisko-Bogoslovskogo Instituta Sv. Apostola Andreia, 1996.
- Russkaya pravoslavnaya tserkov v sovetskoe vremia (1917–1991). Materialy i dokumenty po istorii otoshenii mezhdugosudarstvom i tserkoviu.* 2 vols., sost. Striecker Gerd. Moskva: “Pro-pilei”, 1995.
- Samizdat Archive of Keston Institute, SU/Ort 7/14.1 Pochaev Appeal “Orthodox Christians of all Russia.”
- Scott, James C. “Protest and Profanation: Agrarian Revolt and the Little Tradition.” *Theory and Society* 4 (1) (1977): 1–38; 4 (2) (1977): 211–246.
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance.* New Haven–London: Yale University Press, 1985.
- Shkrabiuk, Petro. *Vynohradnyk Hospodnii: Istoriia zhyttia o. d-ra Iosyfa Kladochnoho.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1995.
- Shlikhta, Natalia. “Kak uchredit’ ‘antisovetskuiu organizatsiu’: k istorii Kestoskogo instituta i pisma veruiushchikh iz Pochaeva”. *Gosudarstvo, religiia, tserkov v Rossii i za rubezhom* 1 (2017): 244–267.
- Shlikhta, Natalia. “«Poserednytska» rol Rady u spravakh Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy (na materialakh Ukrainskoi RSR, 1943–1965 rr.)” *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 78 (2008): 39–45.
- Shlikhta, Natalia. *Tserkva tykh, kto vyzhiv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* Kharkiv: Akta, 2011.
- Struve, Nikita. *Christians in Contemporary Russia*, trans. Lancelot Sheppard and A. Manson from the 2nd rev. and augm. ed. London: Harvill Press, 1967.
- Talyzin, A. “Sobornost i avtokefaliia.” *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii* 7 (1959): 54–55.
- Thompson, E. P. “Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?”. *Social History* 3 (5) (1978): 133–165.
- Thompson, Paul. *The Voice of the Past: Oral History.* 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 24, file 4263.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 4648, op. 1, file 365.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 4648, op. 1, file 411.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 4648, op. 5, file 277.
- Vtoroy Vatianskiy Sobor: Konstitutsii, Dekrety, Deklaratsii.* Brussels: Izd. “Zhizn za Bogom,” 1992.
- Zakonodavstvo pro relihiini kul'ty.* Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1973.

N. Shlikhta

SOURCES FOR THE HISTORY OF THE CHURCH IN POSTWAR UKRAINE: A CASE OF HISTORICAL ANTHROPOLOGY STUDY

The article examines major groups of sources for the study of the Church “under communism” from the perspective of historical anthropology. The characteristic is based on the author’s own research into the history of the Russian Orthodox Church and a Greek-Catholic community, forcefully “reunited” with it, in postwar Soviet Ukraine from the mid-1940s – early 1970s. The author also briefly characterizes major archival holdings for these sources.

The author defines methodological framework for such a study and also considers recent discussions on the source value and reliability of various texts from the Soviet époque. The application of historical anthropology approach to Soviet studies in general and study in the life and survival of the Church in particular has the broadening of the spectrum of research questions as its outcome. Logically, the number and diversity of sources for their study also expand.

The author lists and characterizes all the groups of sources she uses in her study. These are the so-called “archive of repression” (namely, official Soviet documents and secret documents of Soviet security organs), both official and church periodic, various church documents (from Patriarchal messages and Synodal decisions to church correspondence), and a variety of sources from below. The latter consists of the so-called “letters to power” coming from the Church (both clergy and lay activists), “hidden texts” (according to James C. Scott) of church members, and oral interviews taken after the fall of the USSR. Ethnographic materials, sociological studies, and numerous visual materials similarly constitute source base for such a study. This variety of sources becomes a powerful challenge for researchers because requires an understanding of the character of each group from them as well as skillful application of appropriate methodological instruments for their analysis.

Keywords: Church, Russian Orthodox Church, Ukrainian Greek Catholic Church, USSR, Ukrainian Republic, source, historical anthropology approach.

Матеріал надійшов 24.02.2019